

Hegel, Feuerbach, Marx in perspectief

Prof. dr. Hubert Dethier

PROMETHEUS HEEFT GEDURENDE gans de geschiedenis van het westerse denken een belangrijke rol gespeeld. Regelmatig duikt hij op, tot heden toe. Prometheus is de mens die tegen de goden in opstand komt en een vriend van de mens is, maar dit is in de grond bijzaak. Hij is een vriend van de mensen omdat hij hun geleerd heeft zelf het bestaan te vormen, kunstenaar te zijn van het eigen leven. Boccaccio¹ onderscheidt een dubbele schepping van de mens. Eerst werd de mens tot het zijn gebracht, de tweede schepping bestond erin een geestelijke inhoud aan de mens te geven. De mens moest deze tweede schepping zelf in handen nemen. Prometheus is een menselijkheid, grondvester van kennis en burgerlijke orde, die van de natuurmens een maatschappelijk wezen maakt. De rol van de filosofie is niets anders. Later zal Marx het motief hernemen: "De filosofie verbergt het niet." De bekentenis is van Prometheus: "In één woord, ik haat alle goden is haar belijdenis, haar eigen spreuk tegen alle hemelse en aardse goden, die het menselijk zelfbewustzijn niet als de opperste Godheid erkennen."²

VANAF HEGEL GAAT ZICH EEN opvatting van de filosofie ontwikkelen, die in zekere zin zeer grote historische gevolgen zal hebben. Voor Hegel is de filosofie de verwezenlijking van de geest doorheen de geschiedenis. Ze is een wordend bewustzijn dat zich naar de eenheid van subject en object ontwikkelt. De filosoof is een moment van de Geest, hij is het *zelfbewustzijn* van de Geest op een bepaald moment van zijn verwezenlijking. De verandering die plaatsgrijpt is derhalve een

weten. Het weten is van zulke aard dat hetgeen op-zich (*an sich*) is, voor-zich (*für sich*) wordt en derhalve in zijn op-zich-zijn opgeheven wordt. Wat de mens op een bepaald moment is wordt opgeheven door het bewustzijn ervan. De verandering van mensheid is van geestelijke aard. Met Kant voert Hegel een onderscheid door tussen een school- en een wereldbegrip van de filosofie. De filosofie koestert volgens Hegel een zeer bepaald probleem. Ze komt tot leven op het moment waarop het christendom uitgeput en dood is en de lekenstaat een grondleggende theorie nodig heeft, die de filosofie is. Ze betekent het leven, het nieuwe leven van de godsdienst, door God over te nemen, uit te gieten in het worden van de Rede in de geschiedenis die met de Staat begint³. De filosoof verwezenlijkt dialectisch de beweging van de geest, hij is een wezenlijk, maar voorbijgaand moment, daarom kan hij de Staat steeds volgen in zijn beweging. Zijn denken is derhalve geen bijzaak, het geeft de essentiële gang van de Geest weer. Het is de bewustwording van het lot van de mens, als verwezenlijkte geest, op een bepaald moment⁴. De filosoof is derhalve geen toeval, hij is noodzakelijk, hij is een kentering, maar alleen door zijn denken. Het denken zelf is voldoende om de mens te veranderen. De overtuiging die iemand heeft bepaalt zijn zijn, daarom hoeft de filosoof aan geen omwenteling te denken, hij is zelf een revolutie indien hij op de hoogte is van de tijd en zich niet inspant om vergane standpunten weer leven te schenken. Plato of Epicurus zijn voorbij en het is heden niet mogelijk platonist of epicurist te zijn, de oorspronkelijkheid van de filosoof bestaat erin gans de geschiedenis van de filosofie *op-nieuw* te denken op de hoogte, volgens de behoefte van de tijd waartoe hij behoort. De filosofie treedt in een tijd op, wanneer de geest van een volk zich uit de onverschillige dompheid van het eerste natuurleven bewogen heeft, evenals uit het standpunt van het hartstochtelijk belang, zodat deze richting op het enkele toe uitgeput is; de geest gaat zijn natuurlijke gestalte te boven, hij gaat van zijn reële zedelijkheid, van zijn levenskracht over naar het nadenken (*Reflektiren*), het begrijpen. Het gevolg daarvan is dat hij deze substantiële wijze der existentie is, deze zedelijkheid, die het geloof aanvalt en wankelend maakt; hiermee treedt de periode van het bederf

Prof. dr. Hubert Dethier was sinds 1969 tot aan zijn emeritaat verbonden als hoogleraar aan de Vrije Universiteit voor de cursussen Filosofie van de Oudheid en de Middeeuwen, Geschiedenis der Godsdiensten, Filosofie en Kritiek van de Religie, Teksttheorie, Semiotiek, Inleiding tot de Communicatiesystemen. Aan de Universiteit van Amsterdam was hij verbonden als hoofddocent (Instituut voor Esthetica onder leiding van prof. Jan Aler) voor de cursussen Marxistische Esthetica, Structuralisme, Cultuurfilosofie en Contemporaine Franse Filosofie.

in. De verdere voortgang is dan dat de gedachte zich in zichzelf zamelt. Men kan zeggen dat wanneer een volk uit zijn concreet leven in het geheel getreden is, scheiding en onderscheid van de standen ontstaan is, en het volk zijn ondergang nadert, wanneer er een breuk ingetreden is tussen het innerlijk streven en de uiterlijke werkelijkheid, de tot dan toe heersende godsdienst enz. niet meer voldoet, de geest onverschilligheid aan zijn levendige existentie doet kennen of onbevredigd erin vertoeft, een zedelijk leven zich ontbindt – dat eerst dán gefilosofeerd wordt. De geest vlucht in de ruimten van de gedachte en tegen de werkelijke wereld vormt hij zich een rijk van de gedachte.

DE FILOSOFIE IS DAN DE VERZOENING met het bederf, wat dan de oorsprong is geweest van de gedachte. De filosofie vangt aan met de ondergang van een reële wereld. 'Wanneer zij optreedt met haar abstracties, grijs in grijs schilderend, dan is de frisheid van de jeugd, van de hartstocht reeds voorbij, en haar verzoening is geen verzoening in de werkelijkheid, maar in de ideële wereld.'⁵ De filosoof blijft er nochtans niet bij stilstaan want zijn weten is het zelf-weten van de geest, de werkelijkheid van de geest die de geest tegenover zich stelt en er boven uit rijst. Door dit weten maakt de geest een onderscheid tussen hetgeen is en het bewustzijn ervan. Het bewustzijn van hetgeen is, wordt zichzelf bewust en zo ontstaat een nieuwe filosofie. De filosofie is dus een nieuw karakter van de geest, de geboorteplaats van de geest, die later in werkelijke vorm zal optreden. Wat de Griekse filosofie was, trad in de christelijke wereld in de werkelijkheid en wat de nieuwe filosofie sinds Descartes was, werd in de Franse Revolutie werkelijkheid (Marx zal hier deze gedachte hernemen: en wat in de filosofie van Hegel was, trad in het socialisme in de werkelijkheid).

ELKE FILOSOFIE HEEFT DAAROM een zin, ze vat de andere voorafgaande filosofieën samen. De verschillende filosofieën volgen elkaar niet toevallig op, ze worden bewerkstelligd door de geest, die levendig en één is. 'De geschiedenis van de filosofie vertoont bij de verschillende verschijnende filosofieën gedeeltelijk, maar één filosofie op verschillende trappen van vorming (*nur eine Philosophie auf verschiedenen Ausbildungsstufen*), gedeeltelijk, zodat de bijzondere beginselen, waar één ten grondslag van een stelsel lag, enkel twijgen van één en hetzelfde ganse zijn.' De filosofie, die volgens de tijd de laatste is, is het resultaat van alle voorafgaande filosofieën en moet derhalve de beginselen van alle bevatten; zij is daarom, indien ze filosofie is, de meest ontplooide, rijkste en meest concrete.⁶ Elke filosofie is derhalve op een bepaald moment *de* filosofie. Er is *de* filosofie en er zijn talrijke filosofieën, want elke filosofie is *de* filosofie op een bepaald moment. Hegel ziet in de filosofie een ontvouwing, een voortgang, een proces(sus) van een-

heid. De filosofie is derhalve een stelsel waarin één idee zich kringvormig in een kring van kringen weerkaatst of weerspiegelt.⁷ De filosofie is op een tweevoudige wijze een stelsel: 1. als historische ontvouwing van filosofieën die opgeheven worden door de laatste, 2. als een eenheid waarin elk deel een geheel vormt dat zich in de andere delen en deze gelijktijdig in zich weerspiegelt. Het gaat hier dus om een concrete, levendige, dialectische en niet om een abstracte eenheid. Hegel past hier de idee van Nicolaas van Cusa en van Leibniz toe: de eenheid van de tegengestelden en van de verscheidenheden. Er kan derhalve geen sprake bij hem zijn van pantheïsme of monotheïsme, wel van pan-entheïsme of eenheid van God en Wereld in hun tegengestelde verscheidenheid. Die eenheid van de subjectieve en van de objectieve idee is de absolute idee of de zichzelf denkende Idee, die de filosofie is. De absolute of zichzelf denkende Idee is de zichzelf bewustwordende Godheid in de filosofie of de wetende Waarheid of het Logische, dat de algemeenheid in de concrete inhoud is. Het algemene in het concrete ontwaren is naar de aanvang terugkeren, zich vanuit de versnipperde verschijnselen naar het reine beginsel terugplooiën, maar niet abstract, d.w.z. dat hier de verschijnselen en daar het beginsel is, wel zo dat het beginsel of het logische natuur wordt en de natuur geest. De wetenschap van de natuur wordt mogelijk. Eindelijk is er de synthese van de twee of de filosofie, die de zich Wetende Rede, het Absoluut-Algemene, tot haar midden heeft, die zich in geest en natuur splitst of als subjectieve en objectieve idee. De natuur zelf is werkzaamheid van het kennen dat zich in de filosofie bewust wordt, de filosofie wordt zo een totaal weten of het Weten. In de filosofie weet God zichzelf.

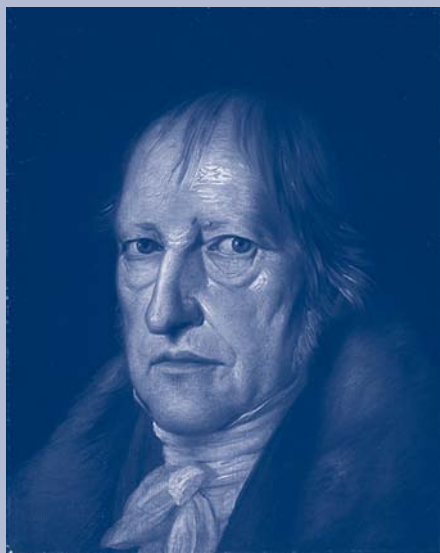
DE FILOSOFIE STAAT MET DE godsdienst op dezelfde bodem, heeft hetzelfde voorwerp: de algemene, op en voor zich zijnde Rede: de geest wil zich dit voorwerp te eigen maken, zoals het in de godsdienst in de aandacht en in de cultus gebeurt.⁸ Zo werd dan de filosofie door de Kerk bestreden, de filosofie bleef hierbij niet passief.⁹ De filosofie wordt door de godsdienst als wereldse wijsheid beschouwd, waardoor ze vernederd wordt. Opdat de godsdienst echt zou zijn moet hij gericht zijn op het hart en het gemoed, hij moet dus in de sfeer van de subjectiviteit treden en de uiterlijke gegevens opheffen. Wij moeten God 'in de geest, en in waarheid erkennen', d.w.z. God erkent zich in ons. De werkzame, subjectieve geest, die de goddelijke verneemt, – is de goddelijke geest zelf. Deze verhouding van de geest alleen tot zichzelf is de absolute bepaling (*Bestimmung*); de goddelijke geest leeft in zijn gemeente, is erin tegenwoordig. Dit vernemen werd geloof genoemd. Dat is niet historisch geloof¹⁰, maar oorspronkelijk geloof, waarin de menselijke geest zich 'veroneindigt' en de goddelijke 'vereindigt', d.w.z. zich. manifesteert (He-

Hegel, Feuerbach, Marx
in perspectief
Hubert Dethier

gel speelt hier met de woorden 'Zeugnis, bezeugen en 'Zeugen' (voortbrengen).¹¹ God treedt in de voorstelling, gaat naar het andere over, maakt zich objectief tot voorwerp. Zo treedt dan de mythologie op of de historisch geopenbaarde leer. Hier kan men niet staan blijven, want dat betekent de geest verwerpen. 'Wie tegen de Heilige Geest liegt, zijn zonden kunnen nooit vergeven worden.' Liegen tegen de Geest is dat hij geen algemene – geen heilige – is; d.w.z. dat Christus maar een afgescheidene, een afgezonderde is, maar een andere persoon, als die persoon, uitsluitend in Judaea geweest, of nu nog is, maar geenzijds, in de Hemel, God wete waar, niet op een werkelijke, tegenwoordige wijze in zijn gemeente. Wie van de uitsluitend eindige, uitsluitend menselijke rede, van de uitsluitende perken van de rede spreekt, – liegt tegen de Geest; want de Geest als oneindig, algemeen, zichzelf vernemend verneemt zich niet op een uitsluitende wijze, beperkt, in het eindige als zodanig, hij heeft er geen verhouding toe, – hij verneemt zich alleen in zich, in zijn oneindigheid.¹² De mens moet in zijn eindigheid ontbrandbaar worden voor de oneindigheid, zo erkent hij het wezen en dat is filosofie. De godsdienst zoekt ook het wezenlijke, maar in de uiterlijke verschijning; de filosofie gaat naar het innerlijke. 'De filosofie denkt, begrijpt, wat de godsdienst als voorwerp van het bewustzijn voorstelt, hetzij als werk van de fantasie, hetzij als historische existentie.'¹³ In de religie manifesteert het denken zich onvrij. Het filosoferen is de vrijheid van het denken, het heeft zich van het volksgeloof afgezonderd.¹⁴ De filosofie treedt als vijand van het volksgeloof op, maar ze is wezenlijk verbonden aan het wezen van de religie. De moderne filosofie is in het christendom ontstaan, ze kan geen andere inhoud dan de wereldgeest hebben. In de filosofie begrijpt de wereldgeest, die in de religie aanwezig is, zichzelf. Religie en filosofie hebben dus dezelfde inhoud, ze verschillen alleen in vorm. Filosofie is begrepen religie. 'Voor de geest, zoals hij op en voor zich is, is de gestalte van de godsdienst noodzakelijk. Zij is de vorm van het ware, zoals het voor alle mensen, voor elke wijze van het bewustzijn is.' Deze algemene vorming van de mensen is ten eerste het zinnelijke bewustzijn, en dan ten tweede de inmenging van de vorm van het algemene in de zinnelijke verschijning, het nadenken (*die Reflexion*). Het voorstellende bewustzijn, het mythische, positieve, historische is de vorm die tot het verstand (*die Verständlichkeit*) behoort. Het wezen dat in de getuigenis van de Geest bewaard is, wordt voor het bewustzijn alleen voorwerp, wanneer het in verstaanbare vorm verschijnt. Het bewustzijn moet deze vormen overigens uit het leven, uit de ervaring, bekend zijn. De godsdienst moet dus het bewustzijn van het ware, het geestelijke – hij moet de vorm der rede hebben; of het bewustzijn van het ware moet de vorm van de godsdienst hebben.¹⁵ Filosofie is derhalve echte godsdienst, hetgeen niet waar

voor alle mensen.¹⁶ De filosofie eist de eenheid van wetenschap (kennis van het eindige) en de godsdienst (voorstelling van het oneindige). 'De filosofie verenigt beide in één; de Zondag van het Leven, waar de mens deemoedig zichzelf verzaakt, en de werkdag, waar de mens op zijn benen staat, heer is, en naar zijn belangen handelt.'¹⁷ De filosofie is de rijpheid van de mens, zijn verwezenlijking dus. Marx zal aan Hegel verwijten dat die verwezenlijking alleen maar in de gedachte, niet in het sociaal zijn van de mens geschiedde. Nochtans heeft Hegel de rijpheid van de mens niet als een zuiver gedacht-zijn opgevat. De filosofie heeft als voorwaarde de vrijheid van het denken en die is niet mogelijk zonder een vrije wetgeving.¹⁸ Filosofie is bevrijding van knechtschap en van vrees. Het laatste geschiedt in de godsdienst ('de vrees van de Heer is het begin van de Wijsheid'), maar de mens moet de vrees overwonnen hebben door de opheffing van de beperkte doeleinden. 'Slaperig zijn, leven, ambtenaar zijn, dat is niet ons wezenlijk zijn, maar wel: geen slaaf te zijn.' De vrijheid heeft voor Hegel een sociale en politieke zin, al wijst hij op de veelzijdigheid van de betekenis van het woord vrijheid. Het 'einddoel' van de geschiedenis is de vrijheid en daar het wezen van de filosofie de vrijheid is, heeft ze een historische rol.¹⁹ Zeer duidelijk heeft Hegel die historische rol nooit bepaald. De filosofie wordt soms als contemplatieve bewustwording van het einde van een maatschappij of een staat behandeld, soms als de aankondiging van een nieuwe dag. Wezenlijk nochtans voor Hegel is de filosofie contemplatief²⁰ of een Weten, een Wetenschap die als zodanig een religieuze inslag heeft, een gnosis is, want ze houdt het absolute Weten in.²¹ Filosofie is steeds een absoluut weten op een bepaald moment van de gang van de wereldgeest, die zich in een oneindige beweging bevindt. De filosofie is derhalve nooit definitief, maar steeds is ze, op een bepaald moment, voltooid en verwezenlijkt, daarmee opgeheven en naar een nieuwe filosofie verwijzend. Het absolute van de filosofie is dat ze het zelfbewustzijn is van de geest op een bepaald moment, d.w.z. dat hier geen hoger standpunt van beoordeling kan ingenomen worden. De filosoof heeft het laatste, maar niet het allerlaatste standpunt, daarom wordt door Hegel van het Weten gesproken. Hij is het absolute criterium op een bepaald moment om een tijd te beoordelen en de filosofie kan niet afgeleid worden van andere gebieden. Elke filosofie, die de tijd in een idee samenvat, staat derhalve eveneens buiten de tijd, juist omdat ze in de tijd is. Daarom maakt de beweging bij Hegel de indruk alsof ze nooit zou vooruitgaan en alsof zijn stelsel definitief was.

HIER ZETTE DAN DE KRITIEK in van von Trendelenburg, Kierkegaard en Ludwig Feuerbach. Kierkegaard zal zich tegen Hegel verzetten omdat hij een filosoof was van een lekenstaat, Feuerbach zal erop wijzen

Hegel

Feuerbach

Marx

dat de absolute geest niets anders is dan de abstracte eindige geest van de reële mens. Eigenlijk heeft Hegel hierdoor de mens van zichzelf vervreemd, buiten zich geplaatst, hij heeft de Staat getheologiseerd. De filosofie van Hegel is abstract, d.w.z. het ontbreekt haar aan onmiddellijke eenheid, waarheid en zekerheid.²² Ze wordt gevonden in het gevoel, het leed en de vreugde van de reële, eindige mens. 'De taak van de ware filosofie is niet het oneindige als het eindige, maar het eindig als het niet-eindige, als het oneindige te erkennen, of niet het eindige in het oneindige, maar het oneindige in het eindige te plaatsen.'²³ De filosofie heeft derhalve een subjectieve oorsprong, die geenszins eenzijdig is, maar gans de mens raakt. 'Alleen uit de negatie van het denken, uit het bepaald-zijn door het voorwerp, uit de passie, uit de bron van alle lust en nood ontstaat de ware, objectieve gedachte, de ware objectieve filosofie.'²⁴

FILOSOFIE IS EXISTENTIEFILOSOFIE of de eenheid van leven en denken, van hart en hoofd. 'Het hart revoluti-oneert, het hoofd reformeert; het hoofd brengt de dingen tot stand, het hart in beweging. Maar alleen waar beweging, opwelling, hartstocht, bloed, zinnelijkheid is, daar is ook geest.'²⁵ Het standpunt dat Feuerbach hier inneemt is om verscheidene redenen belangrijk. Reeds Fichte had erop gewezen dat de filosofie ,van de mens afhangt, die iemand is'²⁶, alleen beschouwde hij de mens als een ziel of als een geestelijk wezen. Voor Feuerbach is de mens hart, d.w.z. in de eerste plaats lichamelijk zijn. De oude filosofie, waarvan Hegel de voltooiing is, ging van het algemene en abstracte uit om de mens te begrijpen. De mens stond op zijn kop. De mens was niets dan gedachte, zodat de tegenstelling van denken en zijn niet meer bestond. Hiermee werd dan een theologisch standpunt ingenomen, waarbij de zichtbare mens door een onzichtbaar, hoger beginsel gefundeerd werd. Het zijn werd uit het denken afgeleid of de tegenstelling tussen denken en zijn geschiedde binnen het denken zelf.

HET EINDE VAN DE OUDE filosofie betekent voor Ludwig Feuerbach het ontstaan van een nieuwe filosofie, die een antropologie zal zijn, d.w.z. een bewuste uitdrukking van de behoeften, de gevoelens, de gewaarwordingen van de mens die een natuurwezen is.²⁷ De filosofie dient zich derhalve met de natuurwetenschap te verbinden. De filosofie wordt daarbij een collectief weten, want 'hetgeen niet de enkele mens weet en kan, dat weten en kunnen de mensen samen.'²⁸ Het cogito wordt opgegeven. De filosofie vanaf Descartes ging uit van het cogito omdat ze de mens tot de gedachte herleid heeft; wanneer de mens vanuit zijn lichamelijkheid beschouwd wordt, kan er geen sprake meer zijn van een cogito als uitgangspunt, maar wel van de zintuiglijke ervaring, in de eerste plaats het oog.

Hegel, Feuerbach, Marx
in perspectief
Hubert Dethier

HET MATERIALISME VAN FEUERBACH is dialectisch, d.w.z. dat het denken in het zijn terugbrengt, dat de gewaarwording (*Empfindung*) is, maar de gewaarwording behoort niet aan een afgezonderd vereenzaamd subject. Men kan nooit in de afzondering gewaarworden, terwijl het cogito van Descartes de afzondering bevestigd en ontwikkeld heeft door geen rekening te houden met het intersubjectieve zijn. Door de mens tot de zinnelijkheid te herleiden, heeft Feuerbach hem in een intersubjectieve verhouding gebracht. De gewaarwording is volgens Feuerbach onmogelijk zonder de anderen.²⁹ De gedachte, die uit de zinnelijkheid voortspruit, is derhalve tot de anderen gericht en ze is het des te meer, hoe meer de mens lichamenlijk is. 'Hoe meer iemand is des te meer heeft hij lief en omgekeerd'.³⁰ De filosoof is derhalve de gewone, dagelijkse mens, niet de uitzonderlijke, die een zondag in het leven kent.³¹ De filosofie, door de kop te verlaten en naar het hart te luisteren, wordt filosofie voor iedereen. In dit opzicht weet Ludwig Feuerbach zich gans nieuw en er dient ook gezegd te worden dat hij het is. Geen enkele filosofie sinds Descartes, richtte zich tot iedereen, niet eens de filosofie van een Diderot of Voltaire. De enige die hierop een uitzondering maakte waren Jean-Jacques Rousseau en de populaire filosofen in Duitsland, maar het ging dan toch om een ontwikkeld publiek ('les gens cultivés', 'die Gebildeten') aan wie 'hoogstaande', 'edele' gedachten toebedeeld werden. Bij Feuerbach gaat het nu om gans iets anders. De filosofie dient uit de hemel op de aarde neer te dalen om zich bezig te houden met de eenvoudige dagelijkse zorgen van elke mens. 'Wil geen filosoof zijn in onderscheid met de mens; wees niets verder dan een denkende mens; denk niet als denker, d.w.z. in een vermogen dat uit de totaliteit van de werkelijke mens gerukt en voor zich afgezonderd is; denk als levendig, werkelijk wezen, dat blootgesteld is aan de levenschenkende en verfrissende golfslag van de wereldzee; denk in de existentie, in de wereld als medelid ervan, niet in de ledigheid van de abstractie, als afgezonderde monade, als een absolute monarch, als een niet-deelnemende, buitenwerkelijke god'.³² Een denken dat door anderen niet zou kunnen gedacht worden heeft geen zin ('gij denkt omdat uw gedachten zelf gedacht kunnen worden'). De waarheid van de gedachte is dus niet alleen haar overeenstemming met het ding en haar logica, maar haar erkenning door anderen. Dat is de betekenis van de filosofie als antropologie. Indien alleen van het denken (*cogitatio*) wordt uitgegaan, komt men bij het cogito, dat naar het absolute Subject of God verwijst. Het werd bij Kant de transcendentale apperceptie a priori, bij Fichte het absolute Ik, bij Schelling de absolute Identiteit, bij Hegel de Geest, daardoor werd de filosofie een denken van boven uit, voor enkele uitverkoren, uitzonderlijke enkelingen.³³

GAAT MEN UIT VAN HET 'hart' dan stellen zich nieuwe problemen, want dan staat de denker op zijn benen, dan is hij innig met de anderen verbonden. Wat betekent zulks? Dat de filosofie verwezenlijkt wordt. De verwezenlijking van de filosofie betekent bij Feuerbach dat ze in de existentie van de denker staat, dat zij een existentiële problematica, voortspruitend uit het lichamenlijk zijn van de mens, innig verbonden met de anderen zou zijn. De mens is geen afgezonderd particulier, hij is een universeel wezen. 'De waarheid existeert niet in het denken, niet in het Weten voor zichzelf. De waarheid is alleen de totaliteit van het menselijke leven en wezen'.³⁴ De filosoof drukt in zijn denken alle mensen uit, want het wezen van de mens is de gemeenschap 'in de eenheid van de mens met de medemens – een eenheid, die zich nochtans uitsluitend op de werkelijkheid van het onderscheid van Ik en Gij steunt'.³⁵ 'Eenzaamheid is eindigheid en beperktheid, gemeenschappelijkheid is vrijheid en oneindigheid. De mens voor-zich is de mens (in de gewone zin); mens met mens – de eenheid van Ik en Gij is God'.³⁶ De speculatieve filosofie maakte van de filosoof een absolute vorst (*la vérité c'est moi*), de existentiële filosofie van Feuerbach maakte van de filosoof een mens die samen met andere mensen denkt, handelt, bestaat. De dialectica wordt derhalve dialogica en de filosofie houdt op een monoloog te zijn.³⁷ De filosofie wordt het denken dat de eenheid van de mens bewerkstelligt, ze wordt een praktisch, d.w.z. dialogerend denken.

HIERUIT KUNNEN VERSCHILLENDE mogelijkheden onderscheiden worden.

De filosoof gaat en denkt in het zijn met de mensen en brengt ze en zichzelf uit de vervreemding, in het eigen zijn. Zulks geschiedt nog met het denken, zonder onderscheid van persoon. Die weg werd enigszins ingeslagen door Feuerbach zelf.

Of de filosoof stelt de vraag naar de vervreemding van de mens op zulke wijze dat hij bij haar sociale grond komt'.³⁸ De vraag werd door Marx gesteld. Gelijktijdig betekende ze ook de verwezenlijking van de filosofie. Marx heeft de existentiële filosofie van Feuerbach verder doorgetrokken. Het nieuwe bij Marx is dat hij radicaal met de andere mensen wenst mee te denken. De filosofie wordt een nadenken over 'het dagelijkse leven', niet over de 'zondag van het bestaan'. Hiermee gaat ze op gans nieuwe wegen en wordt ze bedreigd opgeslorpt te worden door de sociologie, de economie, de logica. Haar verwezenlijking betekent dan ook haar einde. Alleen vanuit het standpunt van Ludwig Feuerbach kan de visie van Karl Marx op de filosofie begrepen worden. De filosoof kan inderdaad geen absolute koning meer zijn die van boven, afgezonderd van 'het dagelijks leven' zou denken. Hij mag inderdaad niet meer op zijn kop staan, maar waarlijk op zijn benen, zodat hij

zal inzien dat een hervorming van de kop een illusoire reformatie is en dat de enige ware hervorming die van het zijn van de mens zelf is. Het zijn van de mens is geen abstractie, het wordt ontdekt als arbeid, als productieverhoudingen. Indien er een hervorming nodig, gewenst of noodzakelijk is, dan betreft ze de productieverhoudingen die de eigendomsverhoudingen bepalen. De hervorming van de filosofie betekent dus dat niet de gedachten alleen de mensen veranderen.

DE FILOSOFIE KAN GEEN contemplatie van het heilige zijn. Zij moet haar oude houding en hiermee zichzelf verzaken, indien ze waarlijk de roeping die ze heeft, wenst te verwezenlijken. Marx wenst geen rein, maar een bevrijdend inzicht. De filosofie betreft de dagelijkse zorgen van de gealiënerde mens, ze zal derhalve veel filosofische problemen uit het verleden als schijnproblemen beschouwen, zo o.m. het probleem van de ziel, van de schepping van de wereld door God en dgl. Indien de filosofie zich tot zulke problemen bepaalt, heeft ze zich veranderd in een sofistiek of ideologie die alleen tot doel heeft de schrijnende werkelijkheid te verdoezelen. Tot de schijnproblemen behoort ook alles wat betrekking heeft op het persoonlijk heil: geluk of ongeluk, onsterfelijkheid of sterfelijkheid, vrijheid of gebondenheid. Alle individuele beslommeringen zijn valse problemen. Hiermee wordt de deur gesloten voor elke existentiële filosofie van individuele aard. Een existentiële filosofie op collectieve grondslag wordt mogelijk. De filosoof kan zich alleen nog maar interesseren voor algemeen-menselijke problemen, zolang er een gealiënerde, uitgebuite klasse bestaat. Eerst, wanneer een einde zal gesteld worden aan de verzakelijking van de mens, zal het weer mogelijk zijn terug te keren tot meer specifiek individuele problemen. Expliciet heeft Marx zich zo niet uitgedrukt, maar al zijn stellingnamen wekken dit besluit op en gaan ervan uit. Ook de marxisten, welke ook hun tendentie moge wezen, hebben zulk standpunt ingenomen. Vereenvoudigd, betekent de houding van Marx de volgende vraag: kunt of moogt gij u contemplatief concentreren wanneer, niet ver van uw plaats, iemand verdrinkt? Kan de filosofie reine wetenschap in dit opzicht zijn? De vraag zou ook kunnen gesteld worden aan de fysicus of aan de musicus, ze heeft eigenlijk met de filosofie geen uitstaans. Toch heeft ze het wel, voor zover de filosoof de rug toekeert aan de werkelijkheid van de gealiënerde en uitgebuite mens. De filosofie kan geen reine contemplatie zijn, ze moet verwezenlijkt worden in de strijd van het proletariaat voor zijn ontvoogding. De militant zal ook de filosofie in die strijd gebruiken door de filosofieën van de burgerij te bestrijden en door zelf een theorie te formuleren die de strijd van de arbeidersklasse oriënteert. Aan de premarxistische filosofie wordt verweten dat zij zich aan de splitsing tussen theorie en praktijk hield; zodat de filosofie en

de filosoof ontworteld zijn. Waar het op aankomt, is de filosofie te verwezenlijken, d.w.z. de gealiënerde en verzakelijkte mens tot klassenbewustzijn te brengen, waardoor hij zich, in de strijd tegen de burgerij, bevrijdt van de verzakelijking en tot zichzelf komt. Het zelf is het bewustzijn van de arbeidersklasse als gealiënerde mens, die ernaar streeft gans zijn menszijn te herstellen en te ontplooien in een maatschappij waarin de intersubjectieve relaties niet meer gemeditiseerd, maar ,onmiddellijk' zullen zijn. Voor Marx gaat het waarlijk om het einde van de oude filosofie, die hij overigens grotendeels als de ideologie van een onderdrukkende klasse beschouwt. De nieuwe filosofie, die Marx voor ogen had en die hij nooit uitgewerkt heeft, is een existentiële filosofie die een nieuwe problematica zal formuleren. Friedrich Engels en na hem Lenin hebben het zo niet begrepen. Het marxisme of het dialectisch materialisme werd een stelsel en een samenhangende leer, waarvan geen kleinste deel mocht verwijderd worden, zonder het geheel totaal te veranderen.³⁹ Engels wijst er wel op dat de natuurwetenschappers filosofie nodig hebben, om eenheid in hun onderzoek te brengen, maar voegt erbij dat 'eerst wanneer natuur- en geschiedeniswetenschap de dialectica in zich zullen opgenomen hebben, zal al de filosofische rommel (*der philosophische Kram*), behalve de reine leer van het denken, overbodig zijn, (hij) verdwijnt in de positieve wetenschap'.⁴⁰ Er kan niet aan getwijfeld worden dat Engels aan de liquidatie van de filosofie dacht, wellicht ook Marx, maar in een heel andere zin. De enige filosofie die overblijft is de dialectische natuurwetenschap en de geschiedenis, dus het dialectisch en historisch materialisme. De filosofie wordt een revolutionaire theorie van een partij die het klassenbewustzijn van het proletariaat leidt. De nieuwe filosofie wordt een leer die niet meer voor enkele uitzonderlijke geesten bestemd is, maar voor elke arbeider, voor elke mens. De problemen die zulke filosofie zal stellen zijn dan ook van een gans andere aard dan de filosofie vóór Marx. Er kan gezegd worden dat de meeste marxisten zo dachten of denken, welke ook hun bijzondere tendentie moge wezen. In dit opzicht komen ze heel dicht bij het neopositivisme en het Angelsaksisch realisme, dat eveneens de filosofie verzaakt.

EÉN VAN DE WEINIGE BEWEGINGEN op dit moment die een filosofische betekenis heeft nog steeds de fenomenologie en de met haar verwante existentiële denkers. Ongetwijfeld drukt die situatie een diepgaande crisis uit van het individu en van de mens, die zich in een gans nieuwe situatie geplaatst en in een zeker opzicht bedreigd weet. Het marxisme kan de reine contemplatie niet aanvaarden, omdat Marx het standpunt van Hegel, langs Feuerbach om, doorgetrokken heeft. Voor Hegel is de filosoof een moment van de Wereldgeest, voor Feuerbach is die Wereldgeest een abstractie voor

Hegel, Feuerbach, Marx
in perspectief
Hubert Dethier

de mensheid, voor Marx is deze mensheid zelf een abstractie voor het proletariaat. De speculatieve filosofie als reine contemplatie heeft geen zin meer. Marx is een existentiële filosofie van een enkeling die zich denkend verbindt met het proletariaat. De filosofie zoals ze meestal opgevat wordt, als een quiëtistisch nadenken, heeft elke waarde en betekenis verloren. Ze is als zodanig reactionair. De nieuwe filosofie is geen stelsel of geen leer, ze is een dialectisch denken in 'het dagelijks leven' dat verbonden is met de ellende. Eigenlijk heeft Marx de filosofie omgezet in een revolutionair bewustzijn. Hier ligt dan het verschil tussen hem en Engels, al dient ermee rekening gehouden te worden dat Engels zich nooit van zulk verschil bewust was.

VANAF LENIN HEEFT HET MARXISME opgehouden als filosofie te bestaan en werd het hoe langer hoe meer een staatsleer.⁴¹ Indien die staatsleer nog andere filosofieën zou toelaten, dan zou het nog wel gaan, maar zij verdraagt geen andere filosofie en stelt zo feitelijk een einde aan de filosofie. In onze tijd is zulks zeer gevaarlijk omdat we met een verschijnsel dienen rekening te houden dat de vorige eeuwen niet gekend hebben. Talrijke mensen hebben nu een intellectuele ontwikkeling gekregen en hebben gelijktijdig hun oud geloof verloren. Er dient hun iets hiervoor in de plaats gegeven te worden of we zullen af te rekenen hebben met een cultuurbarbaar die gevaarlijker zal zijn dan het 'blonde beest uit het oerwoud'.

Noten

- 1 *De genealogia deorum*, Libre IV, cap. IV, apud Ernst Cassirer, *Individuum und Kosmos in der Philosophie der Renaissance*, Berlin 1927, 100-101.
- 2 *Mega* I, 10 (Voorrede, Thesis over Democritus en Epicurus. Leopold Flam. *Verleden en Toekomst van de Filosofie*, Amsterdam-Antwerpen, Wereldbibliotheek, 1962, p. 84 sq.
- 3 L. Feuerbach, *Zur Reform der Philosophie* (Werke, Stuttgart 1904, U, 225) heeft Hegel zeer goed gekenschetst: 'Die Hegelsche Logik ist die zur Vernunft und Gegenwart gebrachte, zur Logik gemachte Theologie. Wie das göttliche Wesen der Theologie der ideale oder abstrakte Inbegriff aller Realitäten, d.i. aller Bestimmungen, aller Endlichkeiten ist, so die Logik. Alles was auf Erden, findet sich wieder im Himmel der Theologie – so auch alles, was in der Natur, im Himmel der göttlichen Logik: Qualität, Maß, Wesen, Chemismus, Mechanismus, Organismus. Alles haben wir zweimal in der Theologie, das eine Mal Abstract, das andere Mal konkret. Alles zweimal in der Hegelschen Philosophie: als Objekt der Logik, und dann wieder als Objekt der Natur- und Geistesphilosophie.'
- 4 Cfr. Hegel, *Geschichte der Philosophie* I, Werke (Glockner) 17, p. 75. 'Jede Philosophie eben darum, weil sie die Darstellung einer besonderen Entwicklungsstufe ist, gehört ihrer Zeit an, und ist in ihrer Beschränktheit befangen. Das Individuum ist Sohn seines Volkes, seiner Welt; der Einzelne mag sich aufspreizen, wie er will, er geht nicht über sie hinaus. Denn er gehört dem einen allgemeinen Geiste an, der seine Substanz

und Wesen ist; wie sollte er aus diesem herauskommen? Derselbe allgemeine Geist ist es, der von der Philosophie denkend erfasst wird; sie ist sein Denken seiner selbst, und ist somit sein bestimmter substantieller Inhalt. Jede Philosophie ist Philosophie ihrer Zeit, sie ist Glied in der ganzen Kette der geistigen Entwicklung: sie kann also nur Befriedigung für die Interessen gewähren, die ihrer Zeit angemessen sind.' Ibidem, p. 85 '.... dass die Philosophie ganz identisch ist mit ihrer Zeit. Sie steht daher nicht über ihrer Zeit, sie ist Wissen des Substantiellen ihrer Zeit. Ebenso wenig steht ein Individuum, als Sohn seiner Zeit, über seiner Zeit: das substantielle derselben, welches sein eigenes Wesen, manifestiert er nur in seiner Form; niemand kann über seine Zeit wahrhaft hinaus, so wenig, wie aus seiner Haut.'

- 5 Ibidem, p. 85-86. 'Die Philosophie steht jedoch anderer Seits der Form nach über ihrer Zeit, indem sie als das Denken dessen, was der substantielle Geist derselben ist ihn sich zum Gegenstande macht. Insofern sie im Geiste ihrer Zeit ist, ist er ihr bestimmter weltlicher Inhalt, zugleich ist sie aber als Wissen auch darüber hinaus.'
- 6 Werke (Glockner) 17, p. 82-83.
- 7 *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften*, WW V, Leipzig 1930, ed. G. Lasson, Einleitung § 13, p. 46.
- 8 Ibidem, p. 47-48, § 14. 'Der freie und wahrhafte Gedanke ist in sich konkret, und so ist er Idee, und in seiner ganzen Allgemeinheit die Idee oder das Absolute. Die Wissenschaft ist wesentlich System, weil das Wahre als konkret nur als sich in sich entfaltend und in Einheit zusammennehmend und haltend, d.i. als Totalität ist ...' § 15. 'Jeder Teil der Philosophie ist ein philosophisches Ganzes, ein sich in sich selbst schließender Kreis, aber die philosophische Idee ist darin in einer besonderen Bestimmtheit oder Elemente. Der einzelne Kreis durchbricht darum, weil er in sich Totalität ist, auch die Schranke seines Elements und begründet eine weitere Sphäre; das Ganze stellt sich daher als ein Kreis von Kreisen dar, deren jeder ein notwendiges Moment ist, so dass das System ihrer eigentümlichen Elemente die ganze Idee ausmacht, die ebenso in jedem einzelnen erscheint.'
- 9 *Gesch. der Phil.* I, Werke (Glockner) 17, p. 94.
- 10 Ibidem, I p. 97. 'Man muss sich nicht den Schein geben wollen, als ob man die Religion wolle unangetastet liegen lassen. Dieser Schein ist nichts Anderes, als dass man verdecken will, dass sich die Philosophie gegen die Religion gerichtet hat. Die Religion, – d.h. die Theologen machen es zwar so, ignorieren die Philosophie, aber nur um nicht genirt zu werden in ihren willkürlichen Rasonnements.'
- 11 Ibidem, I p. 105.
- 12 Ibidem, I p. 110. 'Der Geist zeugt sich selbst, und erst im Zeugnis; er ist nur, indem er sich zeugt, sich bezeugt, und sich zeigt, sich manifestiert.'
- 13 Werke 17, p. 107.
- 14 Werke 17, p. 108. De historische existentie is bv. Jezus. en Ibidem, p. 109. 'Indem die Philosophie ihren Gegenstand denkt hat sie den Vorteil, dass, was in der Religion unterschiedenes Moment ist, in der Philosophie in Einheit ist. In der Andacht tritt das Bewusstseyn des Versenktseyns ins absolute Wesen ein. Beide Stadien des religiösen Bewusstseyns sind im philosophischen Denken in einem vereint.'
- 15 Ibidem, p. 110.
- 16 Werke 17, p. 113-114.
- 17 Werke 18, p. 115. 'Als Produkte der Vernunft (aber nicht der denkenden) enthalten die Religionen der Völker, so auch die Mythologien, sie mögen noch so einfach, ja läppisch erschei-

- nen wie echte Kunstwerke, allerdings Gedanken, allgemeine Bestimmungen, das Wahre: der Instinkt der Vernünftigkeit liegt ihnen zu Grunde.’
- 18 Ibidem, p. 126.
- 19 Ibidem, p. 129: ‘Dies ist der allgemeine Zusammenhang der politischen Freiheit mit dem Hervortreten der Freiheit des Gedankens. In der Geschichte tritt daher die Philosophie nur da auf, wo und insofern freie Verfassungen sich bilden.’
- 20 Ibidem, p. 134.
- 21 Werke (Glockner) 6 (Heidelberger Encyclopädie) p. 23. ‘Die Philosophie kann auch als die Wissenschaft der Freyheit betrachtet werden; weil in ihr die Fremdartigkeit der Gegenstände und damit die Endlichkeit des Bewusstseyns verschwindet, so fällt allein in ihr die Zufälligkeit, Naturnotwendigkeit, und das Verhältnis zu einer Äußerlichkeit überhaupt, hiermit Abhängigkeit und Furcht hinweg; nur in der Philosophie ist die Vernunft durchaus bey sich selbst.’
- 22 In dit opzicht heeft Ludwig Langrebe (*Das Problem der Dialektik*, Marxismusstudien III, Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1960, p. 34 het probleem niet zeer juist gezien, al heeft hij grotendeels gelijk. ‘In der Tat ist für Hegel die spekulative dialektische Erkenntnis keine Erkenntnis, die die Welt verändern will und aus der für den Menschen unmittelbar Anweisungen für sein praktisches Handeln in der Richtung auf eine Veränderung und Verbesserung der Welt folgen würden, sondern sie ist ‘Kontemplation des Heiligen’ – aber eine Kontemplation, die keine Weltflucht bedeutet, sondern die den Menschen zum Begreifen derjenigen Gewissheit führen soll, auf der sein Erkennen und sein Handeln ruhen und von der es geleitet sein muss, indem ihn dieses Begreifen verstehen lässt, worauf es für ihn als auf den Sinn seines Daseins in der Geschichte ankommt.’
- 23 Hegel kende de Gnostiek o.m. door Neander (Cfr. *Geschichte der Philosophie* III, Werke (Glockner) 19, p. 29-31. Hegel gaat o.m. op Basilides in en wijst erop dat het hem ging om de loutering van de ziel, de economie van de reiniging waarbij de ziel uit de stof naar de geest, naar de vrede komt. In een zekere zin is dat de weg van de filosoof, wiens weten derhalve een gnosis is.
- 24 Vorläufige Thesen zur Reform der Philosophie (*Kleine Schriften*, Leipzig, 1950, p. 59.
- 25 Ibidem, p. 62.
- 26 Ibidem, p. 68.
- 27 Ibidem, p. 69. De filosofie komt in de plaats van de godsdienst. Cfr. *Notwendigkeit einer Reform der Philosophie* (Werke, Stuttgart, 1904, II, p. 218). ‘Die Philosophie tritt an die Stelle der Religion; aber eben damit tritt auch eine total verschiedene Philosophie an die Stelle. Die bisherige Philosophie kann die Religion nicht ersetzen; sie war Philosophie, aber keine Religion, ohne Religion. ... Soll die Philosophie die Religion ersetzen, so muss die Philosophie als Philosophie Religion werden ...’
- 28 *Erste und zweite Einleitung in die Wissenschaftslehre*, Hamburg Meiner, 1954 (cd. F. Medicus), p. 24. ‘Was für eine Philosophie man wähle, hängt sonach davon ab, was man für ein Mensch ist: denn ein philosophisches System ist nicht ein toter Hausrat, den man ablegen oder annehmen könnte, wie es uns beliebte, sondern es ist beseelt durch die Seele des Menschen, der es hat. Ein von Natur schlaffer oder durch Geistesknechtschaft, gelehrten Luxus, und Eitelkeit erschlaffet, und gekrümmter Charakter wird sich nie zum Idealismus erheben.’
- 29 Het begrip antropologie betekent bij Feuerbach niets anders dan dat hij het denken opbouwt op het mens-zijn. Zo wijst hij erop (Werke II, p. 219) dat de religie van de toekomst de politiek zal zijn (‘Denn religiös müssen wir wieder werden – die Politik muss unsere Religion werden – aber das kann sie nur wenn wir ein Höchstes in unserer Anschauung haben, welches uns die Politik zur Religion macht... Dieses Prinzip ist kein anderes – negativ ausgedrückt – als der Atheismus, d.i. das Aufgeben eines von uns verschiedenen Gottes’). De mens is God, dat is de kern van de antropologie of het humanisme
- 30 Grundsätze der Philosophie der Zukunft (*Kleine Schriften*, Leipzig, 1930, p. 102).
- 31 Grundsätze der Philosophie der Zukunft, *Kleine Schriften*, p. 147 (§ 31). ‘Die neue Philosophie stützt sich auf die Wahrheit der Liebe, die Wahrheit der Empfindung. In der Liebe, in der Empfindung überhaupt gesteht jeder Mensch die Wahrheit der neuen Philosophie ein. Die neue Philosophie ist in Beziehung auf ihre Basis selbst nichts anders als das zum Bewusstsein erhobene Wesen der Empfindung – sie bejaht nur in und mit der Vernunft, was jeder Mensch – der wirkliche Mensch – im Herzen bekennt. Sie ist das zu Verstand gebrachte Herz.’
- 32 Ibidem, p. 148.
- 33 Hegel herneemt dikwijls dit beeld. Cfr. Werke (Glockner) 17, p. 126. De filosofie eist eenheid, ‘ze verenigt deze beide zijden in één: de zondag van het leven, waar de mens deemoedig zichzelf verzaakt, en de werkdag, waarin de mens op zijn benen staat, meester is en volgens zijn belangen handelt’. Cfr. ook *Die Vernunft in der Geschichte*, uitg. J. Hoffmeister, Hamburg, Meiner, 1955, p. 43: ‘... maar het is een hogere noodzakelijkheid, dat de mens een zondag van het leven zou hebben, waarin hij zich boven de bedrijvigheid van de werkdag verheft, waarin hij zich met het ware afgeeft en dit tot bewustzijn brengt’. Filosofie als uitzonderlijkheid dus, als feestelijkheid. Zo vatte het ook Fichte op: ‘... men moet geboren zijn als filosoof, daartoe opgevoed worden en zichzelf daartoe opvoeden: maar men kan door geen enkele menselijke kunst daartoe gemaakt worden. Daarom verwacht deze wetenschap onder de reeds gevormde mannen weinig bekeerlingen; indien ze in het geheel mag hopen, dan heeft ze haar hoop gesteld op de jonge wereld, wier aangeboren kracht nog niet te gronde is gegaan aan de slapheid van de tijd’.
- 34 P. 364
- 35 Grundsätze der Philosophie der Zukunft, *Kleine Schriften*, Leipzig 1950, p. 164.
- 36 Max Stirner en later F. Nietzsche, Martin Heidegger en Karl Jaspers bleven op dit standpunt staan. De filosofie als grondslag van een lekenstaat is voor een elite, juist hiertegen verzette Feuerbach zich.
- 37 Grundsätze, p. 168.
- 38 Grundsätze, p. 168.
- 39 Ibidem, p. 169.
- 40 Ibidem, p. 169.
- 41 Ibidem, I 169, § 62. ‘Die wahre Dialektik ist kein Monolog des einsamen Denkers mit sich selbst, sie ist ein Dialog zwischen Ich und Du’. Het standpunt van Ludwig Feuerbach werd herenomen door Franz Rosenzweig (*Stern der Erlösung*, 1921), Ferdinand Ebner (*Das Wort und die geistigen Realitäten*, 1921), Karl Jaspers (*Philosophie*, 1931). Gabriel Marcel (*Journal Métaphysique* 1927) en Martin Buber (*Ich und Du*, 1923). Het probleem van de vervreemding is wezenlijk voor het begrip van een marxistische filosofie. Cfr. Karl Korsch, *Marxismus und Philosophie*, Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung, Leipzig 1922, p. 52-121. Heinrich Popitz, *Der entfremdete Mensch. Zeitkritik und Geschichtsphilosophie des jungen Marx*, Basel 1953.

Hegel, Feuerbach, Marx
in perspectief
Hubert Dethier